

Лекція 1. Сутність менталітету. Джерела і основи української ментальності.

1. Поняття і завдання курсу
2. Історичні обставини формування української ментальності.

Література.

1. Гнатенко П.І. Український національний характер. Київ : ДОК-К, 1997. 114 с.
2. Дзюба І. Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ. Київ : ВД Києво-Могилянська академія, 2011. 503 с.
3. Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2015. 496 с.
4. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Киев : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2013. 340 с.
5. Михальченко Н. Великий цивилизационный взрыв на рубеже ХХ-ХХІ веков. Киев : Парламентское изд-во, 2016. 196 с.
6. Попович М.В. Українська національна ментальність. *Проблеми теорії ментальності*. Київ : Наукова думка, 2006. С. 232-240.
7. Рафальський О.О. Україна як цивілізаційний феномен. Київ : Бланк-Прес, 2010. 256 с.
8. Стражний О. С. Український менталітет. Ілюзії. Міфи. реальність. Київ : Книга, 2008. 368 с.

1. Поняття і завдання курсу

З погляду інтеграції України в європейські та євроатлантичні структури, а також збільшення присутності закордонних українців у зарубіжних країнах, особливої актуальності набуває дослідження ментальних особливостей українського та інших народів на основі компаративістики.

Це дозволить, з одного боку, активніше впливати на збереження питомих рас українського менталітету, очищення його від нашарувань, успадкованих з тоталітарного минулого, з іншого боку – формувати в українців адекватне сприйняття образу сучасного світу для розвитку міжнародного співробітництва, активізації зв'язків українського та інших народів, для зовнішньоекономічної орієнтації.

Проблема осмислення ментальності української цивілізації є важливою, актуальною, складною і багатовимірною.

Сучасна наука вирізняє не лише світові, а й регіональні цивілізації, до яких відноситься й українська.

Цивілізація – це система спільних стійких істотних рис нації, об'єднаної відповідною генезою, історією, культурою, традиціями, способом життя і мислення, духовними і матеріальними цінностями, світоглядом, характером, рівнем свідомості – тим, що складає **ментальність**.

В українській ментальності закладена форма самоідентифікації українців і світового українства, тобто самоусвідомлення і зарахування себе

до самобутньої і самодостатньої національної спільноти з давньою історією, культурою, мовою, церквою, етнічною територією, спільним національним проектом розбудови незалежної соборної держави.

У ментальності відбиваються ставлення до життя, свого та іншого народів, до родини, до себе, до політики, права, до праці тощо – те, що етнопсихологи називають спільним образом "ми".

Менталітет – це сталий, історично і генетично сформований спосіб мислення і світосприйняття, історична укорінений у свідомість, поведінку, традиції, побут, звичаї багатьох поколінь людей. Це форма реагування на різні політичні, економічні, соціальні, культурні, психологічні подразники. Ядром менталітету виступають міфи, стереотипи, традиції, усталені норми і цінності, що передаються з покоління до покоління і слугують орієнтирами поведінки суспільних груп і окремих людей. Якщо свідомість здебільшого регулює мислення людини, то менталітет виявляється у поведінці людини, і пов'язаний також із підсвідомістю.

Отже, менталітет можна розглядати як певний соціально-психологічний стан (етносу, нації, народності, громадянина), що втілює у своїй пам'яті та підсвідомості результати тривалого і усталеного впливу історичних, природно-географічних, етнічних, соціокультурних, духовних, економічних умов життя. Кожна цивілізація, включаючи українську, має свій самобутній соціокультурний простір і час, але її життєдіяльність невід'ємна від світових цивілізаційних процесів.

Ментальність – це властивість свідомості, яка дозволяє конкретній людині вступати у діалог зі світом (природою, суспільством, культурою) і собою.

Менталітет – це стійкий світогляд образ мислення і духовна налаштованість соціокультурної спільноти (етнос, конфесія, локальна цивілізація).

Ментальність є передумовою виникнення існування менталітету. Для відтворення менталітету (його організації, кодування) необхідні мова, способи сприйняття і розуміння світу, традиції і звичаї, релігійні системи (будь-яка релігія за фактом свого походження є унікальною відповіддю даного народу на життєві умови, релігія як соціальний інститут забезпечує системне відтворення культури і цінностей народу).

Актуальність означеного курсу вимірюється і обумовлюється суспільно-політичними, соціокультурними, науково-прогностичними чинниками.

Означимо деякі з них. Менталітет є складним, системним і багатогранним явищем, яке, попри багатовікову усталеність і передається від покоління до покоління, перебуває у постійному розвитку, зазнає змін і активно впливає на всі сфери життя суспільства, потребує постійного вивчення і аналізу. Менталітет є однією з ключових ознак регіональної цивілізації. Він активно впливає на процеси демократизації і модернізації України, адаптацію України до нових інформаційно-комунікативних викликів. Менталітет допомагає адекватній реакції на розв'язану Росією

окупаційно-гібридну війну, на її культурно-інформаційну агресію, орієнтує на активний спротив імперській парадигмі "русского мира".

Безпосереднім носієм ментальності є людина, її інтелект, духовний світ і вся життєдіяльність. Через менталітет розкривається особистість, самотність і неповторність.

Менталітет є індикатором взаємин і взаємовпливів людини, суспільства і цивілізації. Життя українців материкової України є частиною життя світового українства. Діаспори виступають зберігачами і ретрансляторами багатовікових надбань українського народу у сферах культурного, соціально-політичного, духовного життя.

Українська цивілізація та її ментальний образ викликає все більший інтерес зарубіжної громадськості – багато хто лише зараз починає відкривати її для себе, без прирощеності до росіян, як окрему багатовікову цивілізацію. Проте російськими українофобами та їх адептами як всередині України, так і закордонними українська ментальність часто піддається наклепам, інсинуаціям, її образ – недружнім спотворенням.

Спонсорвання і виконання подібних ворожих проектів має за мету заперечення національно-культурної і ментальної самотності українців, приниження їх як народу, формування іронічного, гротескного, образливого ставлення до українства. До антиукраїнської пропаганди долучаються і місцеві українофоби, вдаючись до компрометації національних історичних цінностей українців, до насаджування ідеології російського неоімперіалізму. Колишній дисидент, член Української гелсінської групи Іван Дзюба неодноразово наголошував на небезпеку цього явища, зокрема, у книзі "Нагнітання мороку. Від чорносотенців початку ХХ століття до українофобів початку століття ХХІ". Недаремно гучне і масове схвалення викликало введення Радою національної безпеки і оборони (РНБО) 02 лютого 2021 р. санкцій щодо великих телевізійних каналів, з яких йшов масований наступ на українську ментальність – "112", "ZIK", "Newsone" та їх власників і спонсорів.

Названі фактори засвідчують актуальність, наукову доцільність пропонованого курсу, покликаного поглибити і збагатити знання про сутність ментального обличчя української регіональної цивілізації як складової європейської цивілізації.

2. Історичні обставини формування української ментальності.

Ментальність є візитівкою кожної людини, кожного народу і нації, кожного суспільства. Вона витупає як вияв душі кожної людини, як характеристика біографії нації, її цивілізації. Емоційно-поведінковий, владний, пізнавальний, світоглядний, комунікативний та інші компоненти ментальності формуються історично, в процесі етногенезу, від впливом соціокультурного, природного, географічного середовища, мають властивість збагачуватись і передаватись від покоління до покоління. Ментальність виявляється в усіх формах діяльності людини, і її моралі, поведінці, свідомості, культурі, мові, звичаях, віруваннях тощо.

Тривале життя українців на теренах, що входили до складу інших держав у продовж багатьох століть доводить, що переважна більшість не "розчинилася" в інших етносах, не загубили свою ідентичність, не втратили свою ментальність, свою мову, звичаї, традиції.

Визначальними ментальними рисам українців є дбайливе ставлення до землі, до Батьківщини, до культурно-історичної пам'яті, толерантність до інших народів, волелюбність, працелюбність, повага до батьків, здоровий індивідуалізм і оптимізм, емоційність, незлобивість, гостинність.

Маючи локально-регіональний і порубіжний характер, українська цивілізація всіма своїми компонентами історично і культурно укорінена у західноєвропейську класичну цивілізацію.

Істотний негативний слід в українській ментальності залишився від тривалої національної бездержавності, перебування під чужим пануванням. Також негативний відбиток лишили численні війни і революційні потрясіння, розчарування у політиках і лідерах, міжконфесійні конфлікти і протистояння, міграційні процеси.

Звідси маємо суперечливі риси ментальності: з одного боку – нескореність і волелюбність, толерантність і демократизм, з іншого боку – відчуженість від влади, анархізм, войовничість, комплекс меншовартості і совковість.

На специфіці ментальності регіонів, рівнях національної ідентичності і національно-державницької свідомості відбилась тривале перебування різних земель України у складі Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Російської імперії, відбилась політики денаціоналізації і безбожництва більшовицького режиму, репресії і голодомори, влаштовані ним.

Гене́за української цивілізації розгорталася на просторах східної Європи у IX–XVII століттях. Ключові фігури процесу її формування – княгиня Ольга, Володимир Великий, Ярослав Мудрий, Данило Галицький, Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко, Іван Мазепа.

Біля витоків української цивілізації лежать кілька традицій – східнослов'янська язичницька, візантійська християнська і частково – західноєвропейська християнська.

Населення України століттями включало в себе значну кількість представників європейських народів – болгар, угорців, греків, італійців, німців, поляків, румунів, чехів, кримських татар, караїмів, ромів тощо.

Окремі регіони України понад шістьсот років входили до складу Речі Посполитої, Австро-Угорської імперії. У містах Львів, Київ, Чернівці з XIV ст. поширюється магдебурзьке право – право міст на самоврядування, що склалося у середньовічній західній Європі. Це задавало корпоративний характер українського суспільства, в межах якого життя людини, її робота, права і законні інтереси забезпечувались корпорацією. З XV ст. в Україні, як і Західній Європі, існували цехи – класичне соціальне утворення феодального європейського міста.

Водночас історія західних районів України тісно пов'язана з процесами колонізації і окатоличування. Трансформація культури і самосвідомості

завершилась поширенням греко-католицизму і європеїзації західноукраїнського суспільства.

У центрі (Правобережжя, Лівобережжя) така корекція не була завершена. Однак уже і Б. Хмельницький, вимушений боротися з польською короною, мислив і діяв як «польський пан», відстоюючи свої законні права на київську спадщину.

Отже, західні і центральні землі України – це відносно провінційна частина Європи. Цивілізаційний синтез (тобто формування стійкої культури і ментальності) проходив тут у XIV–XVII ст., коли ці території входили до Європи.

Щодо Сходу України (Слобожанщина), то тут досвіду життя у межах європейських держав населення не мало. Після 1654 р. із втягуванням Лівобережжя України до складу Московської держави тут склалася особлива мозаїка факторів, що надали українцям психологічної і культурної близькості до російської.

В Україні політика недооформилась, не закріпилась, не сформувалась політична еліта, що особливо проявилось після приєднання України до Російської, потім – до радянської імперії.

Як у архаїчному або традиційному суспільстві, до політики в нас була причетна каста елітної номенклатури – спочатку станової (гетьманської, старшинської, дворянської), потім – партійно-радянської.

Емоційне сподівання на швидке реформування української економіки не справдилось.

Реформуванням займалися люди радянського вишколу, яким була чужа концепція ринкової економіки, яку вони не розуміли. Часто важелі реформ передавались у руки малокомпетентних іноземних радників, які, не знаючи і не розуміючи українських пострадянських реалій, намагались як кальку переносити свій західноєвропейський досвід на зовсім іншу ментальність і зовсім інший тип економіки. За висловом американського економіста Джеффри Сакса, який брав участь у проведенні економічних перетворень в Україні початку 90-х рр.: "Ми поклали хворого на операційний стіл, розкрили грудну клітку, але виявилось, що у нього інша, невідома нам анатомія".

Українська ментальність блокує спроби автоматичного перемикаючого на західноєвропейську систему цінностей. Носії постсовкової ментальності не хочуть працювати "як на Заході", але прагнуть "по-західному" споживати.

Виникає замкнене коло: об'єктивну необхідність реформ усвідомлює все суспільство, і правляча еліта, і у той же час українська традиція їх призупиняє – немає консенсусу, бачення єдиної перспективи, вміння еліт співпрацювати, розуміння механізмів впровадження модерних ідей.

Реформатори часто намагаються знищити те, що було зроблено попередниками, часто – нашоухуються на непереборний спротив пострадянського синдрому і совкової свідомості. Виник конфлікт, розрив між зовнішнім фасадом суспільства (конституція, поділ влади, численні політичні

партії, демократія, ринок) і реальністю – зловживання і олігархізація влади, зрощення влади з криміналом, невиконання законів тощо.

Головний недолік сучасних українських реформ, що тривають понад чверть століття, полягає у неспроможності реформаторів піднятися до статусу соціокультурного проекту, що передбачає поступові зміни у ментальності народу. Потрібний інший понятійний апарат, інша модернізована мова, інший рівень мислення. Від суто економічних і політтехнологічних методів потрібно переходити до соціокультурних, цивілізаційних. Є досить базових характеристик української ментальності, які можна з успіхом використовувати для завдань модернізації. Наприклад, здатність української культури, не змінюючи своєї природи, переймати риси інших культур.

Україна ще не позбулася колоніальної травми, вона зазнала всебічних негативних впливів з боку метрополій, наслідками якого було нав'язування негативного уявлення про самих себе. І під польським, і під російським правлінням українці перейняли комплекс домінуючих над ними культур, славний комплекс неповноцінності – культурної, моральної, цивілізаційної.

Проекцією з російського боку стали прообрази "малоросів, що співають і танцюють", "хитрих малоросів (простакуваті, неосвічені, шахраюваті, зрадливі), "хохлацької галушки". З польського боку – образ українця як бандита, гвалтівника, анархіста, тупого неотесаного варвара, якого не торкнулась цивілізація.